Slova o obrazech
Ke stylu výtvarné publicistiky Josefa Čapka

Petr Mareš
Jazykovědné sdružení ČR

Praha, 22. 2. 2024

Slova a obrazy

- Texty, které mají přirozeným jazykem reprezentovat obrazy, případně další výtvarné artefakty.

- **1)** Jak a v jaké míře lze prostřednictvím jazykových znaků popsat útvary, jejichž znaková povaha je zcela odlišná, a jaké možnosti má autor, jenž chce ve verbálním textu postihnout význačné rysy a kvality výtvarných děl a dosáhnout toho, aby o nich recipienti získali zřetelnou představu?
- **2)** Jak úkol zprostředkovat informace o výtvarných artefaktech realizoval konkrétní autor, malíř, spisovatel a žurnalista **Josef Čapek**? Jaké jazykové praktiky, v nichž se projevoval jeho individuální styl, používal?

Slova a obrazy

- Podnět:

  Dokončení edice výtvarné publicistiky v rámci Spisů Josefa Čapka (nakladatelství Triáda).

  Publicistika 2. Výtvarné eseje a kritiky 1905–1920 (2012).
  Publicistika 3. Výtvarné eseje a kritiky 1921–1930 (2021).
  Publicistika 4. Výtvarné eseje a kritiky 1931–1939 (2022).

  Více než 1600 stran Čapkových textů.

Verbální reprezentace vizuální reprezentace

- Émile Benveniste: *Poslední přednášky na Collège de France* (2012, čes. 2021).
- Úvaha o vztazích mezi sémiologickými systémy:

„[…] jazyk jako výrazový systém je interpretantem veškerých institucí a celé kultury."

X

Reprezentace prostřednictvím obrazu (stejně jako např. hudba) se sémantizaci uskutečňované jazykem vzpírá.

„[…] ani systém hudby, ani systém obrazu […] nemůže plně připustit jiný systém jako interpretant."

Jazykové vyjadřování při realizaci svého nároku na uchopení obrazové reprezentace nutně naráží na překážky, které se snaží s nasazením svých označovacích potencí překonávat.

Verbální reprezentace vizuální reprezentace

- Napětí podložená vzájemnými diferencemi:

  symboličnost – ikoničnost;

  kódovanost – analogičnost;

  diskrétnost – kontinuálnost;

  sukcesivnost – simultánnost;

  lineárnost – mnohosměrnost;

  směřování k pojmovosti, k zobecňování – směřování k předmětnosti, ke konkrétnímu znázornění.

Verbální reprezentace vizuální reprezentace

- Texty jsou v zásadě budovány z už existujících jednotek – obrazy jsou primárně celkem, jemuž soubor zřetelně vydělených jednotek nepředchází a jenž může být segmentován různými způsoby.
- Jazyk umožňuje obrazy „číst“, tedy popisovat, interpretovat a evaluovat.
- Vždy však zůstává distance, rozdílnost a mezerovitost; jde jen o přiblížení, které nedisponuje prostředky pro adekvátní a vyčerpávající vystižení všech rysů obrazu.
- Ekfráze – „verbální reprezentace vizuální reprezentace“ (James Heffernan).

Výtvarná publicistika Josefa Čapka

- 1905–1939
- *Umělecký měsíčník*, *Volné směry*, *Lumír*, *Čas*, *Národ*, *Národní listy*, od roku 1921 zejména *Lidové noviny*.
- Teoretické úvahy a programové články, **výstavní referáty**, recenze knih o výtvarnictví, jubilejní články a nekrology, polemická vystoupení a glosy.
- Výstavní referáty: velké množství textů, jejichž cílem je na malé ploše zprostředkovat podstatné informace o artefaktech, které je možno popisovat a charakterizovat pouze nepřímo, pomocí odlišného systému znaků.

Výtvarná publicistika Josefa Čapka

- a) Faktické informace.
- b) Popis tematiky.
- c) Výklad o vlastnostech média, o výtvarné technice (zejména o zacházení s barvou) a obecněji o stylu, resp. úhrnném rázu výtvarných děl.
- d) Hodnocení kvalit vystavených artefaktů.
- e) Někdy též vývojové zařazení a náčrt obecnějších tendencí.

Tematika

- Jazykové vystižení tematiky výtvarných děl se celkově jeví jako nejsnáze realizovatelné; v zásadě jde o adekvátní pojmenování objektů, které jsou vizuálně ztvárněny.
- Figurální obrazy a krajinomalba – díla s tendencí k abstrakci, surrealistické umění.

Tematika

- **Figurální obrazy a krajinomalba:**
- Rozsáhlé výčty, které mají shrnout hlavní témata tvorby daného umělce (umělecké skupiny) – snaha zprostředkovat (hlavně adjektiva, adverbia) i celkové působení na recipienta, „náladu“:

„Jsou to strašidelně suché skalnaté krajiny pod černým nebem, vystěhovalci, lidé z nemocnice, truchlící nad rakví, nehoda na ulici, lidé spící na zemi, chudé ženy, slepec, starý Pierot.“

„Jsou tu slovenská děvčata, pastýři, starozákonní židé, cikáni, Bretoňky, námořníci a vše to je obsáhnuto kukátkem, jež zábavně zkresluje do poněkud panoptikální strnulosti […].“

Tematika

- Snaha o přiblížení celkového „naladění“ obrazů nejednou získává význačnější pozici než soupis charakteristických témat.
- Vyjádření směřuje k sugestivnosti, k tomu, aby si čtenáři mohli na základě slov vytvořit propracovanou mentální představu podoby znázorněných entit (postižení vizuálních dojmů, světelných poměrů, verbální dynamizace statické vizuální reprezentace):

Tematika

„[…] krajiny zešeřené, podzimní a zimně zamlžené. Obzory jsou zatopeny v mlhách a rozšlehané stromky vroubí strašně blátivé cesty; vedle cest rozměklé siré oranice se prodírají z tajícího sněhu nebo se temnají v poprašku.“

„Jeho krajiny prohýbají a bortí se v prudkém vzruchu, podobny někdy spíše až halucinacím než obrazům skutečnosti.“

Tematika

- **Nemimetické umění:**
- **Surrealismus:** výčty, hromadění údajů o jednotlivých prvcích obrazů, snaha vystihnout povahu znázorněných entit jejich zasazením do sféry živé i neživé přírody, do vývoje života či vesmíru:

  „[…] efekty odlesků, hlubin, květných barev, koloristických dýmů, měnivých atlasů, batik, bludiček a zárodečných mlhovin, do nichž se vřezávají strašidelné trosky, živé střepiny, svaly růstu, kosti pohřbené v písku, prázdné mušle, krvavé žilky, buňky, bobtnající obludně do organických novotvarů […].“

Tematika

„V obrazech se zjevují tvary mušlovité, červovité, pukliny, srostliny, malířova inspirace jako by se vzněcovala na biologických preparátech […].“

- **Paul Klee:** snaha verbalizovat obsah obrazů prostřednictvím hledání paralel, rozmanitými přirovnáními a metaforami, které mají oklikou vyvolat u čtenářů odpovídající, i když nutně nekonkrétní představy:

  „[…] jeho kresba […] je […] velmi rafinovanou geometrií a subtilním rukopisem […]. Je to jako temné kouzlo starých run a zápisů, nečitelných svazků, vrubů, záznamů, puklin a prasklin, a zase nesmírně důmyslný, prostý a nerozluštitelný ornament turkmenských koberců, všechno opředeno vzácně laděnou barevnou pohádkovostí, mystičností i vizionářskou realitou.“

Výtvarná technika, styl, celková charakteristika

- Snaha postihnout specifické rysy stylu jednotlivých autorů a podat pregnantní souhrnnou charakteristiku jejich tvorby.
- Často se ukazovalo, že k těmto kvalitám nelze proniknout věcným popisem a přímými pojmenováními.
- Figurativní vyjádření, která mají poukazy na podobnost a vztažením k dalším oblastem světa podněcovat u čtenářů produkci představ o vlastnostech a struktuře artefaktů.

Výtvarná technika, styl, celková charakteristika

- **Barva** – někdy odborně podložený popis malířského postupu a jeho účinku na recipienty:

  „Pak přiklonil se Vochoč k neoimpresionismu, totiž k analýze skvrnové impresionistické techniky na drobné, stejnoměrné barevné doteky a tečky, jež se pak v oku divákově spojují do vibrujících barevně světelných ploch.“
- Většinou ale: koloristika obrazů jako dynamické dění, jímž se projevuje malířovo osobité tvůrčí gesto:

  „Rykr obyčejně ztápí své krajinářské pohledy do široce natřených černí a hnědí, které se do středu obrazu rozsvětlují, naplňují zářivostí a barvou […].“

  „[…] život barvy tu víří, plane a hasne pod vzdutou exaltovaností života duše.“

Výtvarná technika, styl, celková charakteristika

- **Význačné rysy obrazů:**
- Vyvolat zřetelnou mentální představu: element pohybu, hledání paralel v různých oblastech lidské zkušenosti:

  „Postavy pnou se vzhůru nebo hroutí se v bázni boží, odhmotněny v atmosféře nadzemského světla [...].“

  „Rýsuje a koloruje tu krásné věci tohoto světa v sladkém utkvění, v čarovném a zbožném ustrnutí, které je umísťuje do onoho ovzduší nyvé mystiky, jež bylo Zrzavému vždy tak drahé.“

Výtvarná technika, styl, celková charakteristika

- Rozsáhlejší lyrizující vyjádření – „znovu prožíti to kouzlo“ spojené s obrazy Jana Preislera:

  „Ten křehký a útlý sen jara, který Preisler v tolika variacích vyzpíval ve svých něžných obrazech, trvá tu dosud, líbezný a přitom poněkud teskný, neboť to Preislerovo jaro bylo jarem severu, půvabem letmé chvíle, kdy srdce trochu sevřené chladem předtuch se pozachvělo nyvou rozkoší v kráse domácí přírody a pohádkových vidin. Tu vládne sladká malátnost tichého probuzení, kdy jinoši v touze života a dobrodružství už v hájích domova setkávají se s něžnými divoženkami, které bytují mezi květy chudé domácí krajiny. Samota pak jsou bělavé skály nad černou vodou; co je dále, je zase touha a sen.“

Výtvarná technika, styl, celková charakteristika

- **Synestézie:** budování vztahů mezi vjemy různých smyslů má pomáhat při překonávání rozdílů mezi prostředky a možnostmi verbální a vizuální reprezentace:

  „I přes občasné připojení barvy do obrazu jinak monochromního vane ze struktury Fillových obrazů jistý chlad a zmrtvělá ztuhlost […].“

  „Její vyšívané obrazy jsou dekorativní stylizace trochu násilné chuti […].“

  „Jeho krajiny […] jsou vskutku písněmi vody, prostoru a oblak.“

Výtvarná technika, styl, celková charakteristika

- Článek o kresbách Mikoláše Alše – hudba realizovaná výtvarnou formou:

  „[…] náčrty […] ukazují, kolik výtvarné melodičnosti vnášel Aleš do svého díla; tyto líbezné a čisté akty nejsou vlastně studiemi přírody, ale již ryzí výtvarnou hudbou čar a modelace. […] v celém rytmu díla […] není syrové tělesnosti věcí […], ale jediný výtrysk tvořivé harmonie, která i nejmenšímu náčrtu dává zpěvnou plnost dokonalého obrazu. […] Alšův rukopis je rozehrán v závratné bravuře lineární i výrazové dynamiky.“

Výtvarná technika, styl, celková charakteristika

- **Přesun a substituce** – místo o vystavovaných dílech se mluví o **subjektech**, které jsou s nimi spjaty:
- (Re)konstrukce psychického ustrojení a povahy tvůrčího aktu umělce:

„Všechny vývojové fáze Nejedlého víže navzájem zcela osobitá vášeň pro barvu, záliba v její výmluvnosti, a pak skutečně prudký malířský temperament, který se vrhá na malbu jako vášnivý jezdec na nezkroceného koně, ve vzplanutí ohnivého rozletu, v rozkoši z víření, letu a náhlého uchvácení.“

Výtvarná technika, styl, celková charakteristika

- Vnímatelský zážitek, účinek díla na recipienta:

  „Je to […] dílo velmi oduševnělé […], jehož toužná nosnost unáší diváka s sebou do krajů pohádky, snu, nyvé písně.“

- Referent, jeho pocity, (neprofesionální) reakce:

  „[…] člověk […] je v posledních sálech už tak utlučen a vyčerpán, jako by se po několik hodin díval ve vlaku z okna.“

  „Musím se přiznati, že první pohled na jeho obrazy mne rozzuřil […].“

Hodnocení

- Čapkův pohled na umění je zásadním způsobem evoluční. Podstatu umění nachází v úsilí o stále hlubší a adekvátnější poznání a uchopení světa a života. Proto se umění dynamicky proměňuje a nelze lpět na jeho už překonaných vývojových fázích. Zároveň je projevem a výsledkem lidské kreativní síly, tvořivé schopnosti. Skutečné umělecké dílo je založeno na formování a strukturaci, je realizací svébytného řádu, do něhož se promítá individualita a originalita autora.

Hodnocení

- **Napětí:**

  Tvořivost, původnost, svébytnost – napodobivost, manýra, pouze technická zručnost.

  Řád, nutnost, organičnost, hloubka, skladebnost, formování – nahodilost, nedbalost, povrchovost, snadnost, těžkopádnost.

Hodnocení

„Jeho [Špálova] forma nelpí na předmětu, nýbrž je výrazem vnitřního malířova světa, její skladebnost není udána předmětem a modelem, nýbrž organizuje se sama ze sebe s nutností přírodních útvarů, architektury či hudebních vět, jeho barva je svéprávným živlem, který tvoří, staví a zvýrazňuje z této své svobodné mocnosti. Tu tedy výtvarná mluva má svou vlastní sílu a vnitřní kouzlo, které není přivozeno zvenčí, z půvabů námětu a jeho akademistní idealizace. S tímto pojetím výtvarného úkolu se malířský ideál Jakuba Obrovského naprosto ostře a zásadně rozchází. Jeho malba netvoří, nýbrž chce představovati, to jest co nejdovedněji, nejlíbivěji a nejsugestivněji popisovati, vystihovati a – ve velmi silné míře – i okrašlovati.“

Hodnocení

- **Rozvinutá evaluace** jen v omezené míře:

  „Má naprosto svůj, svůj nejvlastnější způsob vidění, prožití i vyjádření. Není to exkluzivnost nějaké chtěné a vykombinované originality, je to prostě založení silně výjimečné, které spontánně a nutně všemu [...] vtiskne úplně svůj charakter a ráz."

  „[...] zde je cele opomíjena ta první umělcova věc, to jest, tvořivý, múzický vztah k tvárným prostředkům, totiž především k linii a k barvě. [...] barva i linie jsou tu hmotně připoutány k nápodobě námětu; nemají tedy samy o sobě žádné poezie, ani žádné výraznosti, ani půvabu."

Hodnocení

- **Stručné evaluační charakteristiky** (hlavně adjektiva, adverbia).
- **Pozitivní:** *svěží*, *živý*, *čistý*, *lehký*, *jemný*, *pevný*, *citlivý*.

„Jeho černé i lehce kolorované kresby jsou prodchnuty nezvyklou vzdušností a čistotou, letící linie rýsují se ostře, přitom však živě a teple […].“

„Má lehký a svěží přednes, pěkné barevné souzvuky, jemný cit […].“

Hodnocení

- **Negativní:**

  (a) Nedostatek obsahu, vyprázdněnost: *bezobsažný/neobsažný*, *děravý*, *dutý*, *hubený*, *chudý*, *prázdný*, *řídký*.

  (b) Nedostatek zacílenosti a zřetele k podstatnému: *bezcílný*, *bezpáteřný*, *málo prohloubený*, *mělký*, *planý*, *plochý*, *povrchový*.

  (c) Nedostatek skloubenosti a propracovanosti: *bezkosterný*, *bezzákonný*, *drolící* se/*rozdrobený*, *chaotický*, *kruchý*, *naměklý/rozměklý*, *neforemný*, *neladný*, *nepevný*, *neskladný*, *nesoudržný*, *rozborcený*, *roztříštěný*, *zhroucený*, *zježený*, *zmotaný*.

Hodnocení

d) Nedostatek tvůrčí síly a péče o podobu díla, ledabylost: *chabý*, *krotký*, *lhostejný*, *mátožný*, *nachromlý*, *nedbalý*, *nedodělaný*, *nedokonaný*, *nedozrálý*, *nesoustředěný*, *neuhlazený*, *neukázněný*, *neukončený*, *nevytříbený*, *nezmožený*, *plitký*, *skromný*, *snadný*, *zběžný*.

(e) Nedostatek markantnosti: *bezvýrazný/nevýrazný*, *bleďounký*, *hladký*, *chudokrevný*, *matný*, *mdlobný*, *mdlý*, *suchý*, *tupý*, *úhledný*, *ulízaný*, *unylý*, *vlažný*.

(f) Nedostatek lehkosti, vzletnosti, kultivovanosti: *hrubozrnný/hrubý*, *lopotný*, *těžkopádný/těžký*, *utahaný*.

(g) Absence žádoucí schopnosti: *němý*, *slepý*.

Hodnocení

(h) Líbivost a podbízivost: *sladký/nasládlý*, *mazlivý*.

(i) Strnulost, neživotnost: *nedynamický*, *nehybný*, *neplodný*, *neživý*, *opoutaný*, *toporný*, *tvrdý*, *zmrtvělý*, *ztuhlý*; dále též: *bez chvění*, *bez vnitřního pohybu*.

(j) Nepřiměřenost, nadměrnost: *hrubě nadnesený*, *chtěně jadrný*, *přebarvený*, *předrsnělý*, *přesládlý/přeslazený*, *příliš vypjatý*.

(k) Znečištěnost, zkaženost, nepříjemnost na dotek: *kalný*, *mastný*, *ovadlý/zavadlý*, *ulepený*, *upatlaný*, *ušmouraný*.

Hodnocení

„[…] daly se […] ovládnout uměním nyní již zmrtvělým a dutým.“

„Malba se pak takto jeví bezobsažná a němá, nemá nám co říci ani za sebe, ani za člověka a konečně ani ne za přírodu […].“

„[…] letmá technika hrubne a stává se ulepenou a těžkou […].“

„Ty velké Liškovy obrazy […] působí dnes namnoze velmi slepě, tupě a chabě.“

„[…] to vše je tu namnoze ještě poněkud těžkopádné a lopotné a přitom někdy zase až příliš nedokonané a zběžné.“

Hodnocení

- **Nedostatek strukturovanosti, beztvarost** – odkazy ke sféře bující organické hmoty a či fyziologických procesů, kontrast k požadovanému individuálnímu tvůrčímu aktu:

  „Skutečnost sama vychází tu dosti zkrátka, utápějíc se mlhavě a rozplavaně v skicovitých chuchvalech šerých tónů […].“

  „Träger […] přihlíží k motivu, který popíše velmi zběžnou klkovitou manýrou […].“

Hodnocení

„[…] chrlí kresby lámaných a krouživých rytmů, tvrdých a črtavě chumlovitých a kouřovitých linií a stínů […].“

„To antroposofické je převedeno do gangliovitých, síťkovitých, střevovitých a závitnatých tvarů a kliček […].“

- Přirovnání, jež převádějí dojem z vystavených děl do překvapivých a bizarních asociací:

„[…] jde to dohromady asi tak jako pasta na zuby a vycpaný jezevčík.“

Závěr

- Výstavní referáty instruktivně ukazují napětí, jež vznikají při konfrontaci mezi ikonickými, vizuálně vnímanými znaky a znaky verbálními. Dokládají, že pro adekvátní popis výtvarných děl a pro postižení a zprostředkování jejich povahy a kvalit je často třeba hledat perifrastické a figurativní prostředky, které jsou schopny (resp. měly by být schopny) vyvolávat u recipientů textu dostatečně zřetelné mentální představy o probíraných dílech a žádoucí postoje k nim.

Závěr

- Rysy Čapkova individuálního stylu:

  Výčty plus adjektivní a adverbiální charakteristiky – vyvolávání rozmanitých asociací.

  Jazyková dynamizace obsahu obrazů.

  Snaha zprostředkovat podstatné – paralely mezi různými oblastmi lidské zkušenosti a lidského vnímání (synestetická vyjádření).

  Evaluace – metaforická označení, která na obecné rovině sugerují pozitivní, nebo naopak negativní nastavení.

Děkuji za pozornost.